

Марко Недић

ШУМАДИЈСКИ ХАЈДУК КАО ПОЕТИЧКИ ИЗАЗОВ

Романом *И жив и мртав* Иван Златковић, овогодишњи заслужни добитник награде „Данко Поповић”, у тематском погледу, а донекле и у стилском, знатно се одвојио од својих претходних романескних остварења. У ранијим романима, *Поврашац*, *Црно ћиле које бежи* и *Синићештичари*, био је окренут актуелном времену, доживљају света младих људи и њиховим изазовима различите врсте, а у најновијем се вратио неколико деценија унузад, у период између два светска рата, и једној од тема која је тада била изузетно значајна за друштвени живот Србије и Шумадије. Културна прошлост српског народа, међутим, била је основна преокупација овог аутора у његовим истраживачким радовима о народној књижевности, па је стваралачко усмеравање према једној теми која има дугу традицију у нашој култури и народу сасвим природно. Тема хајдучије, разбојништва, одметништва од закона, на једној страни, и спреге власти и одметника од ње, на другој, страха обичног народа, па и жандара од хајдука, и хајдука од самих себе, питање правде, етичког лика друштвеног времена између два светска рата, односа власти, која би требало да симболизује правду, и хајдука, одметника од власти у том и у сваком другом времену, па и у данашњем, налази се у тематском и семантичком средишту најновијег Златковићевог романа. Али не само она.

Иако је појава хајдучије у новом значењу знатно другачија од оне коју су хајдуци имали у традиционалном историјском и епском контексту као борци против турске власти, у прозном облику најуспешније представљени у роману *Хајдук Штанко* Јанка Веселиновића, у

новијем времену и у једном роману Душана Баранина, она није била довољно коришћена у нашој новијој књижевности. Романом *Горски цар* Светолика Ранковића као да је исцрпљен и сам предмет и потреба његове даље књижевне тематизације. У Нушићевим *Хајдуцима* чак је, поред хумористичких, добила и посебне критичке и пародијске нијансе. Заузврат, она је у публицистици и новинским извештајима добила значајно место, почев од Пере Тодоровића и његових познатих новинских, умногоме и књижевних извештаја са суђења хајдуцима у Чачку, преко међуратних новинских вести о хајдуцима у Источној Србији и Шумадији, а у данашњем времену у истраживачким радовима, фељтонима и телевизијским емисијама добрих познавалаца хајдучије у Србији, међу њима посебно професора Шимона Ђарматија, или у појединим филмовима, као што је *Хајдук* Александра Петковића, за који је сценарио, према свом роману *Официри*, написао Данко Поповић, или *Чаруџа* Рајка Грлића о познатом одметнику и хајдуку Јови Станисављевићу Чаруги, славонском и балканском Робину Худу, како су га звали, о коме има и неколико романа и фељтона савремених аутора (Маринка Арсића Ивкова, Радослава Павловића и других). Хајдуци су у Златковићевом роману представљени не начином који је искоришћен у Веселиновићевом роману *Хајдук Сџанко* или у Бараниновом делу *Хајдук Вељко*, у којима се говори о хајдуцима као епским јунацима, већ пре оним који је искоришћен у Ранковићевом *Горском цару*, у којем је такође извршена једна врста деконструкције епског значења појма *хајдук* као и у Златковићевом. Хајдуци, у једном времену епски хероји, борци за правду и слободу, у 19. и 20. веку постали су разбојници, убице, аутентични антихероји, па су такво значење добили и у роману *И жив и мршав*.

Романескна прича о хајдуку и разбојнику Јовашу, главном лику романа *И жив и мршав*, и његовом још окрутнијем сараднику хајдуку Варнави, о њиховом хватању од жандара, убиству Варнаве, Јовашевом боравку у затвору и бекству из њега уз помоћ појединих жандара, као и његовим доцнијим разбојништвима, сусретима с јатацима, љубавницама, појединим сељацима, налази се сужејна основа романа, која се окончава његовом смрћу. Та прича тече испрекидано, с мешањем времена, простора, актера, с многим новим епизодама, новим ликовима, који су увек у непосредној вези с хајдуком или с неким од корумпираних и страхом од њега представљених жандара. Сама прича, после почетних сцена и убиства Варнаве и хватања Јоваша, повремено се враћа у прошлост, да би што експресивније литерарним средствима дочарала читаоцима ову двојицу одметника и да би их новим призорима и злочинима које су раније чинили што више осветлила и приближила савременим читаоцима. Аутор је настојао и да једним детаљем који

није шире користио, укаже на сложеност Јовашеве личности, па је напоменуо да је он писао песме о „љубави и цвећу”, које је, међутим, жандар Мијајло на свој начин коментарисао као алегорију. Сложености романа доприносили су и ликови жена, љубавница, обичних сељанки и наглашавање њихове потребе за сигурношћу коју им дају мушкарци, па били они и хајдуци, поготово они.

Прича романа је, међутим, искључиво с таквом сижејном основом могла врло брзо да скрене у страну и да се њено савремено романескно значење лако истроши. Зато је аутор у садржину романа укључио и потрагу хајдука и самих корумпираних жандара за изгубљеном или вешто скриваном мапом монаха Јустина, у којој се налази обележено место на којем је у 15. веку „у шумама Букуље и Венчаца” закопано благо последњег српског деспота Павла Бакића. Тај мотив је у роману дискретно наговештаван и без непосреднијег упуштања у његову већу садржинску експликацију, али с јасном намером да се њиме успостави извесна аналогија с ранијим историјским временом. Та аналогија је на крају романа, у тзв. Архиву, у којем су „Документи, Појашњења, Регистри”, који уводе нову семантичку димензију, отвореније успостављена тиме што је доведена у значењску везу са затрављеном па у нашем времену откривеном црквом из доба Немањића у Дворини код Бање. Откривена црква наговештава ауторову жељу да је читалац доживи као једну врсту компензације за Бакићево неоткривено благо, чиме је успостављена посредна веза са српском културном традицијом и аутентичним духовним вредностима које су је обележавале. Тим мотивом знатно је ојачана сложеност овог романа. Она данашњим читаоцима постаје блиска и укључивањем међуратне политичке ситуације у роман, с низом политичких актера (један од ликова, жандар Мијајло, на пример, набраја „радикале. Јерезовце. / Демократе. / Љотићевце. / Либерале. / Четнике...” (89)), што све даје посебне нијансе сложеној друштвеној и политичкој ситуацији времена краја тридесетих година прошлог века. Сличност са данашњим политичким временом је више него очигледна.

Иван Златковић је, међутим, интригантну тему романа о хајдучији, која би у огољеном виду више одговарала стандардном реалистичком проседеу књижевног обликовања него савременом, доживео и као прави изазов поетичке природе, а не само као занимљиву књижевну грађу, па је тежио да свој роман оствари као наглашено модерно изведени наративну структуру. Управо на томе је инсистирао да би што успешније успоставио нужну естетску дистанцу према документарној грађи о једном од најпознатијих шумадијских хајдука из времена пред Други светски рат, која га је мотивисала за настанак романа, и да би од ње створио уметнички облик који функционише према законима

књижевности а не документарне грађе. Резултат тога настојања била је успела уметничка синтеза различитих и међусобно условљених слојева књижевног текста, прожимање документа и фикције, чињеница из стварности са чињеницама из ауторове конструктивне маште, очекиване композиције коју захтева стандардни роман и новог, динамичног, фрагментарно и мозаички замишљеног и развијаног прозног облика, какав захтева еволуција модерног књижевног текста у нашем времену. Зато је књига *И жив и мртав*, у својих седам поглавља, компонована од великог броја фрагмената, призора, субјективних исказа, судских или новинских извештаја, разговора, наговештаја будућих догађаја, промена наративне перспективе, од великог броја међунаслова у којима се описани догађаји смењују у ритму савремене филмске технике. Управо ти бројни међунаслови, често с поетским или хумористичним призвуком („Хаљина жута као маслачак”, „Сенка увек бежи”, „Много мокра киша”, „Чокањ мањи од нокта”, „Мртви-мртвицијати”), наговештавају скривено поетско значење овог романа, које се принципом контраста указује читаоцу после изложене теме и појединих бруталних сцена које га прате, међу којима су плчка и убиство богатог трговца Жике Пантелића и сурово убиство једне младе чобанице.

Поетска сугестија многих страница романа наслеђује се већ на његовом почетку и призорима првог поглавља. Његове кратке реченице, с резовима које омогућава такозвана синтаксичка парцелизација, односно сечење реченица на местима на којима то не мора да се чини („Био је низак. / Плећат. / Кривоног. / Имао је груди маљаве као три црне мачке. / И главу тврду као венчачки камен.” (82)), али која убрзава ритам приповедања и истиче значење тако издвојених реченица и речи, понављају се и доцније, и остварују један од посебних стилских квалитета Златковићевог рукописа. Тиме се избегава могућна монотонија линеарног приповедања, јер се у ритмичном смењивању призора, ситуација, ликова, дијалога она не може ни појавити. Она се не појављује и због бројних промена наративне перспективе, која се често препушта самим ликовима.

Она је и у осталим поглављима доследно праћена, а праћена је и другим квалитетима текста, духовитим детаљима и опсервацијама, на пример („показа на њу очима које су скакутале по канцеларији”, (10); „Само он (Мијовић – М. Н.) псује оца. Други жандари псују мајку.” (12), што је алузија на псовање једног од родитеља у Србији и Црној Гори, при чему је Мијовић очигледно из Црне Горе, или: „Једино сѹ му студенти били сумњиви, / Студенти су увек сумњиви. / Посебно они с наочарима” (39); „Ђука је знао свакога, имао је очи у које цела Варош може да стане” (82)). Томе доприносе и сликовита поређења („Блато је црно као да је ноћ. Јутро мирише на букову шуму” (11); „Жандар има

очи мутне као дно плехане пиксле” (30); „Кожа јој је намрешкана као стари кајмак” (68, реч је о Живани, жени једног од Јовашевих јатака; „Воз који су звали ’ћира’ љуљао се као да ће се сваког часа насукати у грмље крај пруге” (53); „Кузбабићеве очи су налик кишној земљи. Гледа у парче неба које вири кроз његов отворени прозор, јер то је једино што жели да види до краја службовања” (11), што је истовремено веома сугестивна карактеризација лика. Сличну функцију у Златковићевом елиптичном, готово минималистичком стилу имају и кратки, језгровити, духовити дијалози, међу којима нигде нема оних са дугим реченицама или препричавањем.

Посебна особина овог романа налази се у суптилном хумору који га испуњава од почетка до краја. Само један пример, а има их доста, може да илуструје ту особину текста. Када жандар Вујић грди у себи жандара Мијајла што му је од сто хиљада за заједничку помоћ у бекству хајдука Јоваша дао само пет, он то објашњава следећим речима: „Има ли Бога на овом свету? Има ли горе икога да види и да пресуди? И да каже: ево теби, Вујићу, педесет иљада. И Мијајлу толко. То је правда. Зар нисмо, Боже, на истој страни? Ти заводиш ред горе, а ми жандари доле. За исто се боримо.” (31) А његова правда и ред виђени су у помагању у бекству суровог одметника од закона. И сам наслов романа изведен је у хумористичком кључу. „Војин је у кафани причао какав је то био коњ: ’Али није, није бео, био је некако више црн. Ал није био ни црн, каки, био је сив... Е, јес, сив, ко да га је неко пепелом посуо. А онај што јаше није личио на човека. На нешто што не јаше, него лежи на коњу. Као да је мајкао. Али није, није био мајкао, пао би у јабучар. Био је жив, мада није био баш много ни жив. / Некако, и жив и мртав.” (139) Овако сугерисано ауторско објашњење наслова романа даје директну карактеристику лика и свих присутних који га слушају, као што посредно илуструје шумадијски сеоски простор и ауторову жељу да га књижевно што верније и динамичније представи. Сличних призора има у роману напретек. Стварни шумадијски хајдук, Милоје Игњатовић Кореја, који је као прототип послужио Златковићу за настанак романа, заиста није више жив, али жив је хајдук Јоваш у роману и у читалачком доживљају. И живеће знатно дуже од сећања на некадашњег стварног хајдука. То само потврђује први утисак да се привлачност романа *И жив и мртав* колико у самој теми, исто толико, можда још и више, налази у начину којим је она уметнички остварена. Стога је награда „Данко Поповић” и овог пута дошла у праве руке.